

ROBERT NOUWEN

ROME *en de* LAGE LANDEN

EEN GESCHIEDENIS VAN CAESAR TOT CLOVIS

Lannoo

Inhoud

Proloog	11
DEEL 1 De verovering van Gallia Belgica (58 tot 31 voor Christus)	19
1 — Over land en volk	21
Een antieke etnografie	21
Boerengehuchten en hoogteversterkingen	24
Een maatschappij van standen	28
Boeren, handelaars en krijgers	30
2 — De Gallische oorlogen	37
De iden van april	37
Boduognat verslagen	42
Heropleving van de oorlog	49
Massamoord	51
Ambiorix in hinderlaag	55
De Eburoonse genocide	62
De revolte van Vercingetorix	67
3 — Onrustige tijden	71
Heel Gallia is overwonnen	71
Moord, deportatie en roof	74
De eerste organisatie	78
Onrust in Gallia	82

DEEL 2 Romanisering en rebellie: Gallia Belgica tijdens de Julisch-Claudische dynastie (31 voor Christus tot 68 na Christus)	89
1 — De eerste jaren van het bewind van Augustus	91
Germaanse invallen en lokale opstanden	91
Drusus en de Gallische edelen	99
Militaire bondgenootschappen	104
Het weggennet van M. Vipsanius Agrippa	108
De Romeinse postdienst	114
Het Romeinse leger en de Augusteïsche centra	116
De bezetting van de militaire routes	123
De indeling van het platteland	127
De organisatie van een nieuwe provincie	130
2 — Keizer Augustus en de verovering van Germania	139
De dreiging van een schrikwekkende vijand	139
De voorbereidingen op de oorlog	141
De Germaanse veroveringen van Drusus	147
Tiberius op campagne in Germania	151
P. Quinctilius Varus verslagen	157
De dag na de nederlaag...	163
Een nieuwe politieke koers?	168
3 — Na de dood van Augustus	175
Wraakexpedities in Germania	175
De bronzen tafel van Siarum	182
Militaire bezetting	185
Caligula aan de Rijn	189
4 — Consolidatie van de macht	193
De ontwikkeling van de <i>limes</i>	193
De reorganisatie van de hulptroepen	197
De regularisatie van de militaire dienst	201
De Bataafse lijfwacht van de keizers	204
Keizer Nero en de Frisii	208
Het vierkeizerjaar	210
De opstand van de Batavi	215

5 — Sociale en economische ontwikkelingen	
in een nieuwe tijd	221
Een gewapende vrede	221
De invoering van belastingen	225
De opkomst van stedelijke centra	228
De uitbreiding van het wegennet	234
Een economie in transitie	236
Handelaars in mensen	244
Romeinse burgers en senatoren	248
De prille romanisering	254

DEEL 3 De Pax Romana: Gallia Belgica en Germania Inferior van de Flavii tot de Antonini (70 tot 192 na Christus) 261

1 — Politiek-militaire geschiedenis	263
De reorganisatie van Vespasianus	263
Expedities tegen Germaanse stammen	267
De provinciewet van Domitianus	270
De definitieve inrichting van de limes	272
De inspectiereis van Hadrianus	278
De Romeinse vrede	284
Het voorspel van een crisis	288
2 — De stempel van Rome	293
Wegen van beschaving	293
Onder het gezag van Rome	298
Belgen en Nederlanders in het Romeinse leger	304
Over steden...	309
... en landelijke centra	316
Een architecturale revolutie	323
De Gallo-Romeinse villa	326
3 — Economische en sociale ontwikkelingen tijdens de Pax Romana	333
Voor boer en tuinder	334
Het vee op de boerderij	338
Arbeiders en slaven op het platteland	341

De handel in landbouwproducten	345
Zout en vissaus	350
Vakmanschap is meesterschap	353
De <i>haute finance</i> en de topondernemers	360
4 — Een geromaniseerde bevolking	367
Het persoonlijke leven	367
Een familiegeschiedenis	374
Geletterde mensen	378
Een nieuwe levenswijze	384
Vrije tijd in een spektakelarchitectuur	388
Eer aan Rome en het goddelijke huis	396
Sta stil en ween!	403
5 — Een veranderende machtsbalans	411
Een Tunger vermoordt de keizer	411
Romeins burgerrecht voor iedereen	417
Soldatenkeizers en barbaren	422
De Transalpijnse keizers of het ‘Gallische Rijk’	428
De ontreddering	432

DEEL 4 De overgang: de noordelijke provincies en het laat-Romeinse Rijk (192 tot 476 na Christus)

1 — Wisselende kansen	439
Een periode van rampspoed	439
De stichting van de tetrarchie	443
De rebellie van Carausius	446
Het tijdperk van Constantijn de Grote	450
De reorganisatie van het leger	455
Een ambitieus verdedigingssysteem	459
Terreur in Gallia	465
Viatorinus: het einde van de vierde eeuw	470
2 — Een maatschappij in verandering	475
De plattelandsidylle	475
Recessie en welvaart	481
Tussen Trier en Arles	487

Een grootschalige kolonisatie?	493
De eerste christenen	501
3 — De overgang naar de middeleeuwen	513
Keizers, usurpatoren en krijgsheren	513
Stad en platteland	520
Een economie in vrije val	527
Een nieuwe tijd	531
Het ware geloof	537
 Epiloog: het jaar 476	 545
Dank	551
Kaarten	552
Tijdslijn	559
Beknopte leeswijzer	569
Vertalingen	578
Bronnenpublicaties	581
Noten	583
Verklarende woordenlijst	594
Persoonsnamenregister	598
Plaatsnamenregister	611

Proloog

*‘Te midden van de ruïnes op het Capitool vatte ik het plan
op mij toe te leggen op een werk dat bijna twintig jaar lang
mijn zinnen heeft verzet en mijn aandacht heeft
opgeëist, en dat ik, hoezeer het aan mijn wensen
tekortdoet, tenslotte uitlever aan de nieuwsgierigheid
en het oprechte oordeel van de lezer.’*

EDWARD GIBBON,
VERVAL EN ONDERGANG VAN HET ROMEINSE RIJK, 1788

Het is menselijkerwijze niet mogelijk om de onmetelijke geschiedenis van de mensheid vanaf het prille begin in één mensenleven kritisch te bestuderen. Dat merkte Hermann Bengtson op in het eerste hoofdstuk van zijn *Einführung in die Alte Geschichte*, waarvan de eerste druk in 1949 verscheen. Hij was vanaf 1953 redacteur van het *Handbuch der Altertumswissenschaft*, waarvoor hij zelf de delen over de Griekse en de Romeinse geschiedenis schreef. De oudheidkunde is als wetenschap de laatste halve eeuw sterk geëvolueerd en onze kennis over de Lage Landen onder Romeins bewind is aanzienlijk toegenomen – zodanig zelfs dat het voor de oudheidkundige moeilijk is geworden om een volledig overzicht in de breedte te behouden. Een uitzonderlijke hoeveelheid nieuwe ontdekkingen schenkt ons vandaag inzichten die grote oudheidkundigen uit het verleden, zoals bijvoorbeeld Theodor Mommsen of Alexander W. Byvanck, zich onmogelijk hadden kunnen voorstellen. De geschiedenis van ‘Rome en de Lage Landen’ wordt voortdurend herschreven.

Met de herinrichting van de provincie Mesopotamia en de vorming van de Limes Tripolitanus in Noord-Afrika door keizer Septimius Severus, bereikte het

Romeinse Rijk zijn grootste omvang. Rome was het politieke, economische en culturele hart van een ééngemaakte wereld. Het was erin geslaagd de uiteenlopende volkeren en beschavingen rond de Middellandse Zee, van de Rode Zee tot Schotland en van diep in de Sahara tot aan de Rijn en de Donau, aan haar macht te onderwerpen. Ook Gallia Belgica en Germania Inferior, waartoe de huidige Lage Landen hoorden, maakten er deel van uit. Na de veroveringen koloniseerden de Romeinen deze regio via hun efficiënte organisatie, via het stichten van nieuwe steden, via de aanwezigheid van het leger, via de collaboratie van een deel van de elite, via de bereidheid van een brede laag van de bevolking die om diverse redenen in dit verhaal mee wilde stappen. Dit leidde tot de romanisering van onze gewesten. Het zou echter verkeerd zijn het begrip ‘romanisering’ te begrijpen als de eenzijdige invloed van de Romeinse op de inheemse cultuur. Het was eerder een proces van interactie, een wisselwerking tussen twee culturen waardoor een vorm van acculturatie tot stand kwam. De Romeinse aanwezigheid bracht culturele veranderingen teweeg door haar contacten met de lokale bevolking. Zo positioneerde Rome zich als de leider van de beschaafde wereld, gedreven door de overtuiging van haar eigen culturele superioriteit.

Geografisch kenmerken de Lage Landen zich door erg diverse landschappen, die elk een eigen bodemgesteldheid hebben. Ontbossing, uiteenlopende vormen van grootschalige landbouw en intensieve veeteelt, de ontginning van moeren of draslanden, industriële ontwikkelingen en woonverkavelingen hebben die landschappen sinds de Romeinse tijd geleidelijk, maar tegelijk ook ingrijpend, veranderd.

Voor de reconstructie van de geschiedenis van deze diverse regio beschikken we over een uiteenlopende waaier aan bronnen: literaire teksten, verslagen van archeologische opgravingen, inscripties en munten. Geen van deze bronnen tekent echter een volledig beeld. Het geheel doet eerder denken aan losse flarden, aan puzzelstukjes die door de oudheidkundige tot een samenhangend geheel moeten worden gelegd. Dat dwingt een geschiedschrijver van de oudheid ertoe alle beschikbare gegevens nauwgezet te verzamelen en telkens vanuit meerdere invalshoeken te analyseren. Het leggen van verbanden tussen deze bronnen en specifieke personen of gebeurtenissen, evenals het interpreteren van historische feiten, vereist grote omzichtigheid. De geschiedenis – of althans datgene wat we kunnen reconstrueren – is immers maar fragmentarisch en ongelijkmatig gekend.

Rome en de Lage Landen beslaat een periode van vijf eeuwen en is chronologisch opgebouwd. Daarmee wil ik in de eerste plaats duidelijk maken dat de geschiedenis van Gallia Belgica en Germania Inferior geen homogeen of monolithisch geheel vormt, maar juist wordt gekenmerkt door voortdurende veranderingen in telkens wisselende omstandigheden. Ik verwijs daarbij onder meer naar het concept van de *longue durée*, ontwikkeld door de Franse historicus Fernand Braudel.¹ Door een geschiedenis over een lange tijdspanne te schrijven, krijgen geleidelijke ontwikkelingen voorrang op kortstondige gebeurtenissen. Zo wordt beter zichtbaar hoe politieke, economische en sociale structuren door de eeuwen heen ook in deze noordelijke provincies van het Romeinse Rijk aan veranderingen onderhevig waren. In een thematische benadering van uiteenlopende aspecten van de Gallo-Romeinse samenleving gaat die langzame evolutie vaak verloren. Deze benadering kan ertoe leiden dat het verhaal voor de lezer niet altijd strak geordend overkomt, maar eerder meanderend verloopt en hier en daar een zijspiong maakt. Maar is dat niet precies hoe de geschiedenis zich in werkelijkheid voltrekt?

Binnen die context wil ik uitvoeriger stilstaan bij individuen — vaak nobele onbekenden — die op hun eigen manier hebben bijgedragen aan dit historische proces. Niet alleen keizers, legeraanvoerders en gouverneurs — de figuren die de aandacht van antieke geschiedschrijvers trokken — komen aan bod, maar ook de talrijke gewone mensen: soldaten, boeren, handelaars en ambachtslieden, de onderdanen van de keizer, van wie de levens tot ons zijn gekomen via opschriften en archeologisch onderzoek.² Over hen lezen we zelden iets, behalve in gespecialiseerde literatuur. Aan de grondslag van die aanpak ligt een verzameling van biografieën geordend in tijd en ruimte.³ Een nauwkeurige analyse van een grafmonument en het bijbehorende epitaaf maakt het mogelijk om van elke overledene minstens enkele gegevens te verzamelen. Samengevoegd scheppen deze biografieën de mogelijkheid om veranderingen en evoluties in kaart te brengen. Zo kan men blootleggen hoe verschillende bevolkingsgroepen elkaar beïnvloedden en hoe zij omgingen met veranderende omstandigheden.

Essentieel daarbij is het besef dat individuen veel minder rationeel handelen dan we vaak aannemen. De psychoanalytische methode van Sigmund Freud leidde tot het belangrijke inzicht dat het ‘irrationele’ – onbewuste emoties en verlangens – een wezenlijke en moeilijk te overschatten rol speelt in de geschiedenis.⁴ Het verloop van de geschiedenis wordt niet uitsluitend bepaald door rationele argumenten. Dit gold in de eerste plaats voor keizers en hun entourage,

die vaak werden gedreven door een zucht naar macht. De proscriptie van 43 voor Christus bijvoorbeeld, uitgevaardigd door het tweede triumviraat waarvan de jonge Octavianus deel uitmaakte en waarbij onder anderen Cicero het leven liet, wordt in de traditionele geschiedschrijving vaak voorgesteld als een extreem machtsmiddel. Bij nader inzien blijkt het veeleer een manifest irrationele daad, ingegeven door wraakzucht, angst en politiek opportunisme. Ook de drijfveren van gewone mensen wortelen vaak in het onbewuste: in angsten, verlangens en diepgewortelde overtuigingen die niet altijd zichtbaar zijn aan de oppervlakte. Bovendien beweegt het individu zich voortdurend tussen persoonlijke behoeften en de verwachtingen van de samenleving. Ook in die spanning schuilt bijvoorbeeld het mechanisme achter het romaniseringsproces.

Mensen hebben vele motieven om het verleden te onderzoeken. Sommigen zijn gewoon voor hun plezier in geschiedenis geïnteresseerd. Anderen willen de hedendaagse maatschappij beter begrijpen of een historische legitimatie zoeken voor hun eigen handelen. In die context wordt het oudheidkundig onderzoek bepaald door de vragen die de historicus stelt, de onderzoeksmethoden die hij aanwendt, de bronnen die hij al dan niet consulteert en de synthese die hij daaruit puurt. De vitaliteit van de geschiedenis ligt in de dialoog van het heden met het verleden.⁵ Dat betekent dat ook oudheidkunde, ondanks het verre verleden, niet waardenvrij is. Al in de tweede eeuw voor Christus sprak de Griekse historicus Polybius, die een uitvoerige geschiedenis van Rome schreef, van *pragmatikè historia*. Hij bedoelde daarmee dat geschiedenis nuttig moet zijn voor de gemeenschap, maar vooral ook nuttig voor mensen die binnen die gemeenschap verantwoordelijkheid dragen.

Volgens Cicero was een goede kennis van de geschiedenis een absolute noodzakelijkheid voor een politicus. Geschiedenis wordt in die zin dan ook vaak gebruikt om politieke macht te legitimeren of een bepaalde politiek te wettigen. Onder meer de vorming van de nationale identiteit speelde in het verleden een belangrijke rol. In 1873 stelde de invloedrijke Nederlandse rijksambtenaar en pleitbezorger voor het behoud van het nationale culturele erfgoed Victor De Stuers (1843-1916) dat de verspreiding van de kennis van de Nederlandse geschiedenis van 'staatsbelang' was. En dus werden in Nederland syntheses van de nationale geschiedenis uitgegeven, vaak in luxueuze edities een epos waardig. In die context verscheen bijvoorbeeld tussen 1892 en 1908 de *Geschiedenis van het Nederlandse volk* van de hand van Petrus J. Blok. Hij beschouwde het als zijn

plicht de nationale geschiedenis te laten spreken om zo het volksbewustzijn te versterken. In die zin is het niet te verwonderen dat hij zijn verhaal van Romeins Nederland vooral ophangt aan de lotgevallen van de Bataven en de Friezen.

Henri Pirenne was met zijn meerdelige *Histoire de Belgique* als nationaal geschiedschrijver de tegenhanger van de Nederlander Blok. In het begin van de twintigste eeuw beschreef hij hoe Gallia Belgica, het oude België, werd geannexeerd en na een laatste oprisping tijdens de Batavenrevolte gedurende drie eeuwen de langste periode van vrede in haar geschiedenis kende.⁶ De Kelten hadden dankzij de Grieken en Romeinen de reputatie van angstaanjagende en oorlogszuchtige barbaren. De Romeinen brachten volgens Pirenne onmiskenbaar beschaving naar de Lage Landen en hij zag hun overheersing vooral als een katalysator voor de ingrijpende economische en culturele veranderingen die de noordelijke provincies ondergingen. De publicatie van Pirennes monumentale standaardwerk had niet enkel een blijvende invloed op het historische onderzoek, maar vormde ook een wetenschappelijke onderbouwing voor het Belgische nationalisme van die tijd.

Een halve eeuw later beschreef professor Marcel Dierickx in zijn *Geschiedenis van België* voor de schoolgaande jeugd hoe de Romeinse vrede (Pax Romana) een belangrijke rol speelde in de bloei van handel en economische activiteiten in de Lage Landen.⁷ Volgens deze gedachtegang zorgde de Romeinse overheersing niet alleen voor stabiliteit en orde, maar droeg die ook bij aan de romanisering van de Belgische bevolking. En zo leidde het Romeinse bestuur volgens Pirenne en Dierickx tot een toename van een diepgaande beschaving in de gebieden die onder Romeins gezag vielen.

De opvatting van Rome als de bakermat van onze beschaving blijft voortbestaan, zeker bij wie – zoals ikzelf – is opgeleid binnen de klassieke traditie. Die oude beeldvorming werkt tot op de dag van vandaag door. Echter, de Romeinen kenden geen groots masterplan voor de verovering van de wereld. De Romeinse legioenen hebben in onze streken geen vrede en beschaving gebracht. Caesar was een van de meest meedogenloze veroveraars uit onze geschiedenis die genocidaire campagnes niet schuwde. De Gallische oorlogen waren een voortdurend bloedbad. Eminente historici zoals Camille Jullian⁸ en Régine Pernoud⁹ noemden Caesar ‘de moorddadigste veroveraar die het Romeinse volk heeft voortgebracht’. Onder meer Nico Roymans toonde bovendien aan dat archeologisch onderzoek – met name de conflictarcheologie, die zich richt op sporen van

gewapende conflicten – relevante materiële aanwijzingen voor deze visie heeft opgeleverd.¹⁰ Keizer Augustus was niet de vredesstichter, de grondlegger van de meest optimale staat, de best denkbare *res publica*,¹¹ zoals zijn officiële propaganda ons wil doen geloven. Hij kwam aan de macht nadat hij al zijn politieke tegenstanders op een bloedige wijze had uitgeschakeld.¹² Er was vrede, maar de vrede was, zo schreef Tacitus al, in bloed gedrenkt.¹³ ‘Politiek bedrog en Augusteïsch romantisme hebben eendrachtig het eerbiedwaardige verleden opgehemeld – met, nog steeds, treurige consequenties voor de bestudering van de geschiedenis’, schreef Ronald Syme in 1964.¹⁴

Hardnekkige beeldvorming blijkt moeilijk te corrigeren! De Pax Romana, die een langdurige periode van politieke stabiliteit en economische bloei met zich meebracht, versterkt uiteraard die beeldvorming. De imperiale politiek in de noordelijke provincies maakt ondertussen echter tegelijk duidelijk dat de vestiging en het behoud van de Romeinse macht ook hier zo nodig gepaard gingen met brute onderdrukking. ‘De vrede van wereldrijken die zijn voortgekomen uit oorlog berust op oorlog. Deze vrede geeft aan de vervreemd zijnden hun verloren identiteit niet terug’, zo schreef Levinas in *De totaliteit en het Oneindige*. Vanuit dit perspectief krijgt de mythe dat Rome de beschaving naar de Lage Landen bracht een compleet andere betekenis.

Zijn we betere historici dan onze voorgangers van de voorgaande eeuwen? Het is in ieder geval opmerkelijk hoe hardnekkig oude mythes – ook bij professionele historici¹⁵ – blijven voortleven, ondanks het feit dat ze in het verleden al herhaaldelijk zijn weerlegd. Thema’s zoals burgerrechten, migratie en maatschappelijke ondergang worden vandaag de dag nog geregeld geïnterpreteerd aan de hand van vereenvoudigde en verouderde historische referenties. Een fundamenteel probleem is dat de geschiedenis – en zeker de oudheidkunde – zich vaak presenteert als een veelheid aan verledens, die slechts in brokstukken aan het heden zijn overgeleverd. Niet alleen ligt de behandelde periode in het verre verleden, de bronnen zijn ook nog eens schaars.

Omdat historische waarheid zelden scherp omlijnd is, wordt zij vaak opgevat als een interpretatie – als een mening eerder dan als een objectief gegeven. Het probleem daarbij is dat het verleden daardoor voor uiteenlopende, soms zelfs dubieuze doeleinden kan worden ingezet of misbruikt. Het gebrek aan aandacht voor historische kritiek – de vaardigheid om informatie kritisch te evalueren – verergert dit probleem, zeker nu artificiële intelligentie een steeds grotere rol

speelt in informatievoorziening.¹⁶ Intussen blijft het belang van wetenschappelijk verantwoorde geschiedbeoefening onderbelicht en is de berichtgeving erover, onder meer in de pers, te vaak oppervlakkig.¹⁷ Slechte of amper ontwikkelde historische kennis vormt zo een ideale voedingsbodem voor politieke propaganda en triviale erfgoedconsumptie. Tegelijk wordt de groeiende aandacht van historici voor andere invalshoeken, zoals demografische ontwikkelingen, gender, voedselvoorziening, epidemieën en klimaatveranderingen niet alleen gevoed door recente maatschappelijke vraagstukken, maar ook mogelijk gemaakt door vooruitgang in wetenschappelijke methoden. In die context heb ik mij in dit boek niet beperkt tot een loutere weergave van belangrijke ontdekkingen, maar ook aandacht besteed aan hun betekenis, en aan de mogelijkheden die zij bieden voor nieuwe interpretaties en inzichten. Tegelijk hoop ik dat het niet alleen een prettig leesbaar boek is voor een breed publiek, maar dankzij de kaarten, indices en woordenlijsten ook een bruikbaar naslagwerk vormt voor iedereen die geïnteresseerd is in de Romeinse geschiedenis van onze gewesten.

Rome en de Lage Landen was een grote uitdaging. In dit boek ligt voor een groot stuk mijn leven vervat. In 1991 publiceerde de Franse historicus Georges Duby op 82-jarige leeftijd zijn ‘intellectuele autobiografie’, getiteld *L’Histoire continue* – vertaald als *De geschiedenis gaat door*.¹⁸ Voor liefhebbers van geschiedenis is dit een inspirerend boekje. Duby beschrijft op basis van zijn loopbaan het metier van de historicus en de vrijheid waarover hij in zijn onderzoek beschikt. Is dat niet de essentie van het Griekse woord *historia* – persoonlijk onderzoek,¹⁹ waarvan ‘histoire’ en ‘historie’ zijn afgeleid?

Twee jaar na het verschijnen van Duby’s boek promoveerde ik met een onderzoek over *De Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat*. Hubert Devijver, aan wie ik nog geregeld met veel warmte terugdenk, was mijn mentor. Het feit dat ik was gepromoveerd buiten de universiteit heeft mijn ‘wetenschappelijke loopbaan’ in belangrijke mate bepaald. Een academische carrière laat niet veel ruimte voor publieksgeschiedenis, terwijl mijn belangstelling juist in die richting ging. En zo startte mijn loopbaan als museoloog en publiekshistoricus.

Het voorliggende boek balt vijfendertig jaar lezen, reizen en schrijven. Ik kom graag, en vaak, in Rome. Toch zijn de plannen voor dit werk niet ontstaan op de ruïnes van het Forum Romanum of aan de voet van de Capitolijnse heuvel. Het schrijven ervan heeft mij in elk geval jarenlang plezier geschonken. Aan de lezer is nu het oordeel.

*‘Hij overviel de vijanden terwijl ze het gebied van zijn
Gallische bondgenoten plunderden, dreef het overgrote
en meest aaneengesloten deel van hen na een smadelijk
gevecht op de vlucht en richtte zo’n massale slachting aan
dat de Romeinen, lopend over de massa lijken, moerassen
en diepe rivieren konden oversteken.’*

PLUTARCHUS, CAESAR, 20

*‘Toen de Galliërs uitgeput en onderworpen waren, keerde
Caesar met zijn legioenen veilig terug naar Italië.
Hij vreesde geen enkele opstand van de Galliërs achter
zich, in de overtuiging dat hij niemand had achtergelaten
die het zou durven wagen in opstand te komen of die
een bedreiging zou vormen als ze dat toch probeerden.’*

OROSIUS, HISTORIAE ADVERSUS PAGANOS, VI, 12, 1

DEEL 1

De verovering van
Gallia Belgica

58 v.C. – 31 v.C.

1

Over land en volk

Een antieke etnografie

‘Gallia est omnis divisa in partes tres.’ – ‘Gallia in zijn geheel bestaat uit drie delen.’ Met deze woorden opent Gaius Julius Caesar zijn verslag van de Gallische oorlogen aan de Senaat in Rome. In de openingsparagraaf schetst de veldheer een ogenschijnlijk heldere en betrouwbare etnografie van de gebieden ten noorden en noordwesten van de Alpen. Hij introduceert het toekomstige strijdtooneel voor zijn lezers door drie volkeren van elkaar te onderscheiden: de Aquitaniërs, de Belgen en de Kelten (Galliërs). Deze onderscheiden zich van elkaar door hun taal, gewoonten en wetten. De Garonnerivier markeert scherp de grens tussen de Galliërs en de Aquitaniërs, terwijl de Marne en de Seine de Galliërs scheiden van de Belgen. De machtige Rijn vormt de grens tussen de Belgen en de Germanen. De Belgen gelden als de dappersten, omdat zij het verst van de Romeinse provincie verwijderd leven. Zelden bereiken kooplieden hun gebieden met luxegoederen die hun kracht zouden kunnen verzwakken, en bovendien zijn zij zowat voortdurend in oorlog met de Germanen.

Zo helder als Caesars introductie lijkt, zo troebel is onze geografische en etnografische kennis over de regio, die grotendeels steunt op antieke auteurs. Het valt op hoe sterk de kaarten verschillen die de ligging van stammen in Gallia Belgica proberen weer te geven. Omdat het verslag van Caesar zo vaag en summier is en de verspreiding van de Gallische munten enkel ruwe aanwijzingen geeft, bestaan er over de woongebieden van de verschillende stammen nogal wat meningsverschillen. Slechts van een klein aantal auteurs uit de antieke oudheid die zich toeleghden op de geografische en etnografische beschrijving van onze streken zijn teksten bewaard gebleven. Bovendien berustte hun kennis

doorgaans niet op eigen waarneming. Met deze gegevens moeten we dan met de grootste voorzichtigheid omgaan.

De Griekse historicus Herodotus spreekt als eerste van *Keltoi* en duidt daarmee de bewoners ten noorden van de Alpen aan.¹ Een van de vroegste geschriften over Gallia is waarschijnlijk het reisverslag *Over de oceaan* van Pytheas van Massalia geweest. Deze ontdekkingsreiziger is langs de volledige kust van Europa van Spanje tot Germania gevaren en heeft de streken en volkeren in zijn reisverslag beschreven.² Fragmenten van zijn werk bleven echter alleen via andere auteurs zoals Polybius en Plinius bewaard. Helaas ging ook de volledige *Geographika* van Eratosthenes verloren. Daarin kwamen ook de etnografie en geografie van West- en Noord-Europa aan bod. Samenvattend kan worden gesteld dat de Romeinen met de term ‘Galliërs’ specifiek verwezen naar de Keltische bevolking in Noord-Italië en het latere Romeinse Gallia, tot aan de huidige Frans-Belgische grens.

Over welke stammen gaat het dan? Van de Aquitaniërs, van wie het stamgebied zich tussen de Garonne en de Pyreneeën uitstreckte, onthouden we onder meer de Vocates en de Sotiates. Volgens Plinius woonden de meeste Aquitaniërs langs de kust. Centraal-Frankrijk vormde het Gallische kernland, waar de machtigste stammen woonden: de Arverni in de Auvergne, de Haedui tussen Loire en Saône, de Carnutes tussen Loire en Seine, de Sequani tussen Saône, Rijn en de Vogezen. Tussen Seine en Rijn woonden de Belgen, met als bekende vertegenwoordigers onder meer de Nervii, de Morini en de Menapii. De Menapii woonden in het noordelijk gebied tussen de monding van de Schelde en de Rijndelta. Hun land was volgens Caesar bijzonder onherbergzaam, overdekt als het was met onafgebroken dichte bossen en eindeloze moeren.³ Langs de kust waren hun burens de Morini en verder de Nervii. Wat meer zuidwaarts vinden we de Remi terug. De Treveri ten slotte hadden hun moederland in de Moezelvallei. Hun leefgebied besloeg dus grote delen van het huidige Nederland, België en Duitsland.

Ten oosten van de Rijn woonde een groep stammen die Germanen wordt genoemd.⁴ Het gaat onder meer om de Usipetes, de Tencteri, de Subambri en de Ubii. Wat de Romeinen precies onder Kelten en Germanen verstonden, is niet altijd duidelijk, net zomin als de grens tussen het Keltische en het Germaanse gebied. In de tweede helft van de eerste eeuw voor Christus was de opvatting dat de Rijn de scheidslijn vormde wel algemeen aanvaard. In werkelijkheid fungeerde de rivier echter nergens als een scherpe grens in de materiële cultuur of in de talige nalatenschap van beide groepen. Caesar vertelt ons dat de meeste

Belgen van de Germanen afstammen. Lang geleden zouden zij volgens hem de Rijn zijn overgestoken, de oorspronkelijke Gallische bewoners hebben verdreven en zich gevestigd op de vruchtbare gronden waar ze nu woonden. De Griek Plutarchus noemde de Belgen in zijn biografie van Caesar de machtigste stam van de Galliërs.⁵ Ze voelden zich in ieder geval superieur, onder meer vanwege hun militaire vaardigheden. Tacitus bevestigt dat in zijn boekje *Germania*, dat hij aan het einde van de eerste eeuw na Christus schreef. Daarin vermeldt de geschiedschrijver dat de Treveri en de Nervii aanspraak maakten op een Germaanse afkomst en dat zij hierop erg trots waren.⁶ Hun persoonsnamen zijn echter van Keltische oorsprong en hun goden vertonen een Keltische aard. Langs de Rijn grens waren de Eburones, de Condrusi, de Caerosi, de Paemani en de Segni gevestigd. Het land van de Eburones strekte zich uit tussen de Rupel, de Schelde en de Rijn in het oosten. Geografisch gezien viel het gebied samen met de zandgronden van de Kempen en het grootste deel van de vruchtbare leemstreken tussen Maas en Rijn.⁷ Op basis van muntvondsten nemen de archeologen aan dat de regio Maastricht-Tongeren de belangrijkste kern vormde van deze stam. Verder naar het zuidwesten situeerde zich het woongebied van de Atuatici. De Condrusi, Caerosi, Paemani en Segni woonden in de streek op de rand van het Ardennenwoud.

Caesar noemt deze stammen Germani Cisrhenani – Germanen aan deze zijde van de Rijn – en beschouwt hen op die manier als verwanten van de Germani Transrhenani – Germanen aan de overzijde van de Rijn. Ook Suetonius beschouwt de Eburones als Germanen.⁸ Het verslag van Caesar is soms echter verwarrend. In het vijfde boek van de *De bello Gallico* bijvoorbeeld suggereert hij dat de Eburones Galliërs waren.⁹ De Atuatici zouden afstammen van de Germaanse Cimbri en Teutones die aan het einde van de tweede eeuw voor Christus achtergebleven waren als bewakers van de dieren en de bagage die waren achtergelaten terwijl hun stamgenoten verder trokken naar Zuid-Gallia en Italië. Toch rekende hij hen niet tot de Germanen. Daarbij komt dat zowel de stamnamen Condrusi, Caerosi, Paemani, Segni en Eburones als de persoonsnamen Ambiorix en Catuvolcus van Keltische aard zijn. Waren deze stammen, oorspronkelijk van over-Rijnse afkomst, sterk schatplichtig aan het Keltische cultuurgoed? Op zich is het niet zo belangrijk. Heel de regio van de Lage Landen vertoont een rijk archeologisch patrimonium met vele invloeden. Het is echter onmogelijk om op grond van dit erfgoed een scherpe Keltisch-Germaanse scheidslijn te trekken.

Tussen de Galliërs aan deze kant van de Rijn en de Germanen aan de overkant bevonden zich midden eerste eeuw voor Christus stammen die zowel Keltische als Germaanse kenmerken vertoonden. De Lage Landen en de hoger gelegen Rijnstreek fungeerden in deze periode dan ook als een overgangszone tussen het Keltische en het Germaanse kerngebied. De Keltische stammen vormden echter nooit een politieke eenheid met gedeelde belangen: zij traden altijd op als afzonderlijke stammen of losse groepen. Oorlogen tussen rivaliserende stammen waren legio en Caesar maakte voortdurend gebruik van deze verdeeldheid in zijn politieke strategie. Dat verliep echter niet altijd naar wens, zoals blijkt uit het verloop van de krijgsverrichtingen. Maar één keer vormde zich een echte uitzondering op die voortdurende interne tegenstellingen en twisten: de Gallische opstand onder leiding van de charismatische Vercingetorix in 52 voor Christus. Maar zelfs tijdens die revolte was de onderlinge tweespalt nooit ver weg.¹⁰

Boerengehuchten en hoogteversterkingen

Tijdens de late ijzertijd bestonden de nederzettingen in de Lage Landen voornamelijk uit boerderijen: eenvoudige woonstalhuizen in vakwerkbouw, met een rechthoekig grondplan en gedekt met riet of stro. Mensen en dieren sliepen er onder hetzelfde dak. De hoeses stonden afzonderlijk of waren in kleine nederzettingen van twee of drie erven gegroepeerd. Caesar spreekt over *vici* en *aedificia*. Hij vermeldt bijvoorbeeld dat de woning van Ambiorix, zoals veel Gallische woningen, midden in het bos lag, waar de bomen in de zomer beschutting boden tegen de hitte. Slechts een smal pad leidde erheen. Het was een van de vele paden die door de wouden slingerden en langs de rivieren liepen, bekend vooral bij de inheemse bevolking.¹¹ Archeologen hebben voorbeelden van dergelijke nederzettingen teruggevonden op het Kampsveld in Haps (Nederland), in Mechelen-Nekkerspoel en in De Panne. De kennis over alleenstaande boerderijen blijft relatief beperkt. Luchtfotografie in de Sommevallei toonde aan dat zij omgeven waren door grachten en velden. Een mooi voorbeeld van een dergelijke nederzetting werd opgegraven bij Conchil-le-Temple bij de monding van de Authie. Twee rechthoekige gebouwen, samen met nog wat paalgoten, wijzen op een kleine landbouwnederzetting voor een of twee families. Ook in Hunsrück en het Rijnland zijn vergelijkbare nederzettingen

bekend. Die verspreide bewoning, zoals die zich in tijden van rust en vrede ontwikkelde, was uiterst kwetsbaar. Dit wordt geïllustreerd door de nederzetting van Mechelen-Nekkerspoel, die een dramatisch einde kende. Het opgestapelde hout van de verbrande woningen en de skeletten die daartussen verspreid lagen, getuigen daarvan. Enkele volwassenen en kinderen vonden de dood in een nabijgelegen vijver.

Het nederzettingspatroon in de Lage Landen bestond niet uit enkel kleine gehuchten en verspreide hoeven. Er waren ook nederzettingen die een centrumfunctie voor de omliggende regio opnamen, mede dankzij de handelsroutes in de directe omgeving. Deze nederzettingen vervulden essentiële taken op politiek, militair, economisch en religieus gebied. Het zijn de zogenaamde *oppida*. Caesar beschrijft een *oppidum* als 'een stad die van nature en door de hand van de mens goed beschermd was'.¹² Zij verschenen in de loop van de tweede eeuw voor Christus. Oppida waren omwalde nederzettingen met een prestedelijk karakter. Ze bestonden uit straten, huizen en omheinde percelen. Deze nederzettingen waren doorgaans gelegen op een heuvel of plateau, wat natuurlijke bescherming bood en een weids overzicht gaf over het omliggende land. De locatie werd dus bepaald door strategische overwegingen zodat het oppidum tegelijk kon dienen als een centraal toevluchtsoord voor de omwonende bevolking in onrustige tijden. Deze versterkte nederzettingen, die in tijden van onrust aan een aanzienlijk aantal vluchtelingen bescherming moesten bieden, beschikten bovendien over een indrukwekkende verdedigingsaanleg. De wallen waren meestal opgetrokken uit hout, aarde en steen in een techniek die *murus gallicus* wordt genoemd en die door Caesar uitvoerig wordt beschreven.¹³ Bij de Belgen was die verdedigingsaanleg eenvoudiger: een gracht met daarachter een massieve aarden wal. Voorbeelden hiervan trof men aan in Fécamp en Vieux-Laon bij Reims. Een mooi voorbeeld hiervan is het oppidum van de Atuatici dat Caesar als volgt beschreef:

'Zij brachten al hun bezit bijeen in één stad, die van nature uitstekend beschermd was. Ze had rondom aan alle kanten steile rotsen en bood een weids uitzicht; aan één kant was er een licht glooiende toegang van hooguit tweehonderd voet breed. Dat punt was versterkt met een dubbele, hoge muur; boven op die muur bracht men zware rotsblokken en paaltjes met scherpe punten aan.'¹⁴

Sommige archeologen hebben dit oppidum geïdentificeerd met de hoogteversterking Bois du Grand Bon Dieu in Thuin, onder andere vanwege de vondst van Romeinse loden slingerkogels. Recente opgravingen toonden aan dat binnen dit fort geen sporen van bewoning aanwezig waren en dat een aantal vondsten van later datum is. Het is bekend dat er in de jaren na de verovering verschillende opstanden hebben plaatsgevonden. De hoogteversterking Bois du Grand Bon Dieu in Thuin identificeren met de stad van de Atuatuci is allicht meer dan gedurfd, maar als vluchtburcht zeker te overwegen.

In het stamgebied van de Eburones vermeldt Caesar ook een versterkte plaats met de naam Atuatuca, die te onderscheiden is van het oppidum van de Atuatuci. Die zou vlak bij de Rijn liggen, op hooguit twee dagmarsen afstand.¹⁵ De juiste locatie blijft tot op heden echter onbekend.¹⁶ Een aantal locaties komt in aanmerking als een mogelijke bovenlokale centrale plaats. Een eerste is Berg, een klein kerkdorp op een heuvel dicht bij Tongeren. Vanop de heuvel kijkt men onder meer uit over het dal van de Jeker. Over de site is weinig bekend. Wel werden er met regelmaat Keltische munten, waaronder Eburonenstaters uit de jaren 50 voor Christus, gevonden. Bovendien ontdekten arbeiders in 1869 in de sokkel van het hoogaltaar van de roomse Sint-Martinuskerk een viergodenstein waarop beeltenissen van Fortuna, Mercurius en Ceres of Abundantia werden herkend. Op basis van die vondsten vermoeden archeologen dat zich hier een nederzetting en/of een cultusplaats met een bovenlokale betekenis situeerde. Een tweede site die in aanmerking komt, is de cultusplaats van Empel in het Nederlandse rivierengebied bij 's-Hertogenbosch, waar een monumentaal tempelcomplex aan Hercules Magusanus was gewijd. Onder de vondsten hier bevinden zich onder andere vierentwintig goudstaters van de Eburones, en ook vier van de Nervii. Ook de nederzetting van Kessel-Lith, gelegen op de zuidelijke Maasoever bij de samenvloeiing van de Maas en de Rijn/Waal, is een mogelijke kandidaat. Gezien het grote belang van deze plaats, dat wordt geïllustreerd door talrijke baggervondsten, is het bijzonder jammer dat deze site vrijwel volledig werd vernietigd door zand- en grindwinning. De hoogte van Caestert in Riemst ten slotte, op een landtong tussen de Maas in het oosten en de Jeker in het westen, lijkt aan de beschrijving van een oppidum te voldoen. Hier troffen archeologen wel resten aan van een spitse gracht en een houten omwalling die tussen ongeveer 250 en 20 voor Christus dateert. Maar de typische kenmerken van een bewoonde nederzetting zijn net als in Thuin afwezig. De schaarse archeolo-

gische vondsten tonen aan dat deze versterking maar heel kortstondig werd bezet en nooit een dichte bevolking herbergde. In het beste geval kan men spreken van een hoogteversterking van de Eburones die in tijden van nood als toevluchtsoord voor de lokale bevolking functioneerde. Ook op het plateau van de Alfsberg in Kontich ontdekten archeologen structuren die mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden als een vluchtburcht van de Eburones en waar verder vrijwel geen menselijke activiteit heeft plaatsgevonden. In Gallia Belgica kunnen onder andere de Kimmelberg, de versterkte nederzetting met uitzicht over het land van de Menapii, en de machtige burcht Titelberg, die een groot deel van het land van de Treveri beheerste, nog worden genoemd.

Over de binnenruimte van de oppida is ondanks de vooruitgang in het onderzoek relatief weinig bekend en ook de literaire bronnen verschaffen niet veel informatie. Archeologisch onderzoek toont wel aan dat tijdens de late La Tène-periode (van 450 tot de eerste eeuw voor Christus) een aantal oppida vast werd bewoond en in gespecialiseerde wijken waren ingedeeld met cultusplaatsen, woningen, stallingen, opslagplaatsen en ambachtelijke kwartieren. Dat was onder meer het geval in Bibracte op de Franse Mont Beuvray. Tijdens de opgravingen in het Duitse Manching werden talrijke werktuigen teruggevonden die karakteristiek zijn voor verschillende vormen van ambachtelijke productie. Binnen de omwallingen werden duidelijke sporen van urbanisatie en van mediterrane bouwelementen vastgesteld, net zoals in Bibracte trouwens. Dit wijst erop dat al vóór de Gallische oorlogen mediterrane invloeden in de oppida doordrongen, onder meer via de handelscontacten tussen de Keltische en Romeinse wereld. Zo wordt tegelijk de reden aangegeven waarom het romanisatieproces bij de Keltische aristocratie zo snel op gang kwam.

De inwoners van deze oppida waren hoofdzakelijk handelaars en ambachtslieden. Hun ambachtelijke activiteiten omvatten onder andere de productie van aardewerk, metaalbewerking en beenverwerking. Archeologisch onderzoek bracht een aanzienlijke variëteit aan ijzeren en bronzen voorwerpen, glas, beenproducten en aardewerk aan het licht. Juist deze getuigenissen van metaalbewerking en muntslag wijzen op de aanwezigheid van politieke instellingen. Caesar bevestigt dit trouwens.¹⁷ Maar vermoedelijk vonden binnen de wallen ook landbouwactiviteiten van een aanzienlijke omvang plaats. Onder meer in het oppidum van Manching werden uitgestrekte arealen vrijgelaten als grasvelden voor rundvee.

Een maatschappij van standen

Volgens Caesar en andere antieke auteurs, onder wie Strabo¹⁸ en Tacitus,¹⁹ was de samenleving in Gallia en Germania een standenmaatschappij.

‘Overall in Gallia zijn er maar twee groepen mensen die echt meetellen en functies vervullen – Het volk geldt er namelijk bijna als slaven: het durft niets uit zichzelf te doen en wordt bij geen enkele besluitvorming betrokken. De meeste mensen gaan gebukt onder schulden, zware belastingen of onrecht van machtigen, en melden zich daarom bij de edelen als knechten aan. Die oefenen over hen dan dezelfde rechten uit als meesters over slaven – Die twee groepen zijn de druïden en de ridders.’²⁰

Het archeologisch onderzoek bevestigt die situatie. De macht lag in de handen van de aristocratie. Uit haar gelederen kwamen de politieke en spirituele leiders. Achter de hierboven geciteerde woorden van Caesar schuilt een voortdurende sociale spanning. De edellieden, die ook de grootgrondbezitters waren, vormden een weinig talrijke groep. Ambiorix en Boduognat bijvoorbeeld waren telgen van die inheemse adel. Via het systeem van patroons en cliënten ontwikkelde de Gallische en Germaanse maatschappij zich tot een sterk hiërarchisch gestructureerde samenleving, gebaseerd op rivaliteit, onderlinge afhankelijkheid en wederzijdse verplichtingen.

De macht van de leider was niet alleen afhankelijk van de omvang van zijn aanhang, maar ook van de allianties en vriendschappen die hij kon smeden. Deze allianties waren in wezen informele bondgenootschappen, vormen van praktische samenwerking gericht op wederzijds politiek voordeel. Als uit de groep van adellijke families één hoofdman erin slaagde de verschillende clans aan zich te binden, dan verwierf hij alle macht. Dat was onder meer het geval bij de Suessiones en de Nervii die klaarblijkelijk door een koning of een stamhoofd werden geregeerd. Caesar noemt Diviciacus en zijn opvolger Galba.²¹ Andere stammen kenden op een of andere manier een dubbel leiderschap waarbij verschillende verantwoordelijkheden zoals militaire en religieuze taken duidelijk gescheiden werden gehouden. Dat was het geval bij de Eburones, waar Ambiorix en de hoogbejaarde Catuvolcus aan de macht waren.

De situatie kan echter niet altijd correct worden ingeschat. De uitbouw en het behoud van een netwerk van dergelijke bondgenootschappen vereiste niet alleen

veel vaardigheid, maar ook een voortdurende investering van vermogen. Dit was niet mogelijk zonder controle over de ambachtelijke productie, de handel en de afdracht van schattingen door de cliënten. Dit laatste bestond vooral uit de opbrengsten van de landbouw. Het erfelijke koningschap was sinds het begin van de eerste eeuw voor Christus echter sterk teruggedrongen. In tijden van nood, bijvoorbeeld tijdens een oorlog, sloten de stammen een bondgenootschap onder de leiding van één gemeenschappelijke leider. Bij andere stammen, zoals de Haedui en de Helvetii, bestond er een soort raad – een ‘senaat’ in de woorden van Caesar – die samengesteld was uit de invloedrijkste leden van de aristocratie. Uit hun midden werd jaarlijks een gezagsdrager of *vergobretus* gekozen.²² Hij bezat de uitvoerende macht. In oorlogstijd verkozen zij uit hun midden een bevelhebber.

In de Gallische en Germaanse samenleving trokken de sterksten de macht naar zich toe. Rivaliserende groepen streden voortdurend om invloed binnen families en tussen stammen, soms met dramatische gevolgen. Caesar speelde handig in op deze rivaliteit. Voor een goed begrip van het verloop van de Gallische oorlogen is het belangrijk te beseffen dat de Romeinse overwinning niet enkel te danken was aan de militaire superioriteit van de legioenen, maar ook aan de steun van pro-Romeinse facties. Deze groepen, vaak gesteund door Caesar zelf, wisten binnen hun stammen de macht naar zich toe te trekken. Caesar was onder meer erg ingenomen met de onvoorwaardelijke trouw van de Remi.²³ Op het einde van 53 voor Christus hield hij in Durocortorum, de stad van de Remi, een Gallische landdag.²⁴ De stad, vandaag gekend als Reims, zou later de hoofdstad van Gallia Belgica worden.

Onder meer bij de Haedui, de Atrebatii, de Senones, de Carnutes en de Treveri had Caesar Romeinsgezinde leiders naar voren geschoven. Bij de Haedui veroorzaakte een scherpe tegenstelling tussen de broers Diviciacus en Dumnorix in 58 voor Christus een splitsing van de stam in twee kampen. De invloedrijke Diviciacus, de leider van de pro-Romeinse factie, wilde Caesar voorzien van graan voor zijn leger. Dumnorix daarentegen was de vurige leider van de anti-Romeinse factie van de stam, geliefd bij het volk vanwege zijn gulheid.²⁵ In 54 voor Christus deed zich een vergelijkbare situatie voor bij de Treveri. Daar ontstond een conflict tussen de oudere koning Indutiomarus, een onverzoenlijke vijand van Rome, en zijn schoonzoon Cingetorix. Dit leidde tot een interventie van Caesar, die tijdens een bijeenkomst van de adel de macht toevertrouwde aan Cingetorix wegens zijn buitengewone loyaliteit aan de Romeinen.²⁶ De Treveri stelden in 57 voor Christus

aan de Romeinen onder meer ruiterscontingenten ter beschikking.²⁷ In hoeverre een dergelijke rivaliteit bij de Eburones speelde, is ons niet bekend. Wat we wel weten, dankzij Cassius Dio, is dat Ambiorix in de beginfase van de Gallische oorlogen zeker hand- en spandiensten aan de Romeinen heeft verleend.²⁸

Boeren, handelaars en krijgers

De gewone bevolking viel uiteen in twee grote groepen: de landbouwers enerzijds, en de ambachtslieden en handelaars anderzijds. De Keltische economie steunde in wezen op landbouw en veeteelt, in de eerste plaats gericht op de voedselvoorziening van het eigen gezin. Die kleinschalige gezinslandbouw vormde in die tijd de motor van de samenleving. Het belang van landbouw en veeteelt blijkt zowel uit de literaire bronnen als uit archeologisch onderzoek. Terwijl de woonstalhuizen ons wijzen op de waarde van het vee, deelt Tacitus ons in zijn *Germania* mee dat de Germanen aan landbouw deden:

‘Zij halen niet alles uit de grond wat bij de vruchtbaarheid en de omvang ervan mogelijk zou zijn. Zo leggen ze geen boomgaarden aan, grenzen geen weilanden af, doen niet aan tuinbouw. Het enige wat ze van het land vragen is graan.’²⁹

Dit komt overeen met de beweringen van Strabo over Gallia:

‘De rest van het land produceert graan in grote hoeveelheden, en gierst, en noten, en allerlei soorten vee. En geen stuk van het land is onbewerkt met uitzondering van de delen waar landbewerking is uitgesloten door moerassen en wouden.’³⁰

Van Caesar vernemen we dat de Eburones, de Morini, de Nervii, de Treveri en de Esvii tijdens de winter van 54 voor Christus verondersteld werden graan aan het Romeinse leger te leveren.³¹ Voor de simpele boerengezinnen moet dat catastrofale implicaties hebben gehad.

Het grootste deel van de bevolking boerde op de zogenaamde *Celtic fields* of raat-akkers. Dit waren relatief kleine, vierkante of rechthoekige akkers van vijf tot veer-

tig are, waarop een boer onder normale omstandigheden voldoende kon produceren om zijn gezin te voeden. Elk perceel werd omgeven door lage walletjes. Deze velden, net als de omliggende weiden, lagen in de directe nabijheid van de nederzettingen. De landbouwers uit de late ijzertijd bewerkten deze velden met een eergetouw of haakploeg, waarmee zij de grond openscheurden. De akkers werden daarbij kruiselings geploegd. Dergelijke 'Celtic fields' zijn talrijk aanwezig in de ons omringende landen en ook in België en Nederland kan men er aanwijzen, onder meer in Zeijen in Drenthe, in de Gelderse Vallei, ten noordwesten van Vaassen op de Veluwe, op de Lindelse Heide en in het Kolisbos in Pelt, op de Boscheller Heide op de grens tussen Grote Brogel en Kaulille en op de Muisvenner- en Ophovenerheide in Oudsbergen. Om de opbrengsten te verhogen, bemestte de Keltische landbouwer zijn akkers en verbeterde hij de kwaliteit van grond door onder andere mergel toe te voegen. Veelvoorkomende graansoorten waren eenkoorn, emmer, gierst en gerst. Deze granen waren belangrijk vanwege hun hoge voedingswaarde en uitstekende bewaareigenschappen. Daarnaast werden ook rogge, boekweit en haver geteeld. Na de oogst werden de granen opgeslagen in ondergrondse, cilindervormige opslagkuilen die later vaak werden hergebruikt als afvalkuilen. Deze landbouw, bedreven met primitieve middelen op kleine akkers, stelde de boeren in staat om met wat overschotten een beperkte reserve op te bouwen. Een magere oogst, gevolgd door een strenge winter, leidde echter al snel tot tekorten of zelfs hongersnood.

Het vee kennen we voornamelijk door de botten die bij archeologische opgravingen zijn gevonden. Het betrof paarden, runderen, varkens, schapen en geiten. Daarnaast waren er ook kippen, ganzen en eenden. Dit vee vormde tijdens conflicten een gewilde buit. Toen het bijvoorbeeld de Sugambri ter ore kwam dat zij van de Romeinen vrij spel kregen om het land van de Eburones te plunderen, staken tweeduizend ruiters van de stam met schepen en vloten de Rijn over en maakten ze zich meester van de grote kuddes vee waarop ze erg op uit waren, zo vermeldt Caesar in zijn verslag aan de Romeinse Senaat.³² Ongeveer honderd jaar later, bij het begin van de Pax Romana, onderging dit landbouwsysteem ingrijpende veranderingen. Vruchtbare regio's ontwikkelden zich tot ware graanschuren, die de centrumsteden maar ook de Romeinse legioenen en hulp-troepen langs de Rijn grens van voedsel voorzagen.

Het grondgebied van het voormalige Gallia Belgica en Germania Inferior wordt gekenmerkt door een rijk archeologisch patrimonium. De vondsten zijn

afkomstig van ambachtelijke activiteiten en handel. De Gallische *ambacti* of ambachtslieden blonken uit in een opmerkelijk technisch vakmanschap. De productie van aardewerk was voornamelijk gericht op lokale behoeften en is vooral bekend van de sobere urnen, vaak geplaatst onder grafheuvels, waarin de crematieresten van gewone overledenen werden bijgezet. Deze begraafplaatsen staan bekend als urnenvelden. Naast aardewerk was ijzersmeedwerk van groot belang, net als het werk in brons en edelmetalen. Vooral de talrijke kunstzinnige producten, bestemd voor de aristocratie, genieten tot op de dag van vandaag grote faam. De rijke juwelen en de stijlvolle vormtaal op wapens, munten en vaatwerk tonen aan dat ook in de Keltische Lage Landen het kunstambacht een hoog niveau bereikte. De goudschat van Beringen, verwant aan deze van Niederzier, getuigt van een verfijnd Keltisch ambacht. De schat bestond uit vijftientig gouden munten of regenboogshoteltjes, twee gouden torques of halsbanden en een fragment van een gouden armband. Hetzelfde kan worden gezegd over de grote muntschat die gevonden werd in Heers bij Tongeren, en over de muntschatten van onder meer Orp-le-Grand, Amby bij Maastricht en Echt. De sobere gouden halsband met versierde kraag en uiteinden, gevonden in Heerlen, werd vermoedelijk gemaakt in het Midden-Rijngebied of Centraal-Frankrijk. Het zwaard van Schulte, opgebaggerd uit het Schulensbroek in Herk-de-Stad, is een typisch product van een smidse die werkte in de traditie van de Gallische wapensmeden. Nagenoeg identieke exemplaren zijn opgegraven in Alesia, het kamp van Vercingetorix in Midden-Frankrijk. Het is aannemelijk dat dit slagzwaard, daterend uit de tijd van Caesars veldtochten, eigendom was van een ruiter.

De Galliërs verhandelden hun producten over de gehele mediterrane wereld, maar onderhielden vooral nauwe handelscontacten met de bevolking van het Italische schiereiland. Tijdens de eerste eeuw voor Christus waren de handelsbetrekkingen tussen Gallische en Romeinse handelaars bijzonder intensief. Er was volgens Cicero geen Galliër die zakendeed zonder de hulp van een Romeins burger en er rolde geen Gallische sesterce zonder dat die in de kasboeken van Romeinse handelaars werd genoteerd.³³ In de voorgaande eeuwen weerspiegelden deze handelscontacten zich in de talrijke kostbare voorwerpen die werden teruggevonden in rijke aristocratische graven, zoals die in Meeuwen en Eigenbilzen. Opmerkelijk is dat er na 350 voor Christus geen sporen meer zijn van dergelijke graven. Archeologen vragen zich af of dit bijvoorbeeld te wijten is aan een onvoldoende stabiele machtsbasis van de aristocratie.

Vanaf de derde eeuw voor Christus wordt de handel gekenmerkt door de geleidelijke overgang van een ruileconomie naar een geldeconomie. Talrijke Gallische stammen sloegen hun eigen munten. De redenen voor deze verschuiving naar een monetaire economie waren divers, maar in ieder geval waren munten kleine min of meer gestandaardiseerde massaproducten die zich uitstekend leenden voor het verrichten van betalingen. Dit vergemakkelijkte de handelscontacten met het Middellandse Zeegebied aanzienlijk. De antieke bronnen wijzen erop dat de Gallische stamhoofden hun macht en invloed vooral konden handhaven door middel van schenkingen. Ook voor het financieren van oorlogen speelde de Gallische muntslag een belangrijke rol. Het is dan ook verleidelijk om de muntslag van de stammen tijdens de eerste eeuw voor Christus te koppelen aan de verhoogde militaire activiteit die voorafging aan en plaatsvond tijdens de vijandelijkheden.

Enkele 'klassieke' beeldhouwwerken uit de derde eeuw voor Christus hebben het beeld van Gallische krijgers in de moderne tijd sterk bepaald. De meest bekende voorbeelden zijn wellicht de 'Stervende Galliër' of 'Galaat' in de Musei Capitolini en de Ludovisi-Galliër in het Palazzo Altemps in Rome. Deze beelden zijn afkomstig van een monument dat in opdracht van Attalus I van Pergamon tussen 230 en 220 voor Christus werd opgericht ter herinnering aan de overwinning op de Kelten die de Griekse steden in Galatia voortdurend belegerden. Onder meer Polybius en Diodorus van Sicilië³⁴ verhalen hoe de Kelten naakt en onder luide oorlogskreten ten strijde trokken en dragen zo bij tot de mythe van deze woeste krijgers. Gelukkig wordt dit beeld genuanceerd door andere antieke teksten en vooral door de talrijke archeologische vondsten. Van naakte Gallische krijgers was geen sprake. De literaire bronnen, onder meer opnieuw Diodorus van Sicilië³⁵ en Strabo,³⁶ vermelden hoe de Gallische krijgers bewapend waren: langwerpige en manshoge schilden, helmen, een lang zwaard en speren, werpspiesen, soms pijl en boog en slingers. De sculpturen van de Gallische krijgers van Vachères en Mondragon zijn daarvan prachtige voorbeelden. Gekleed in lange tunieken over een maliënkolder dragen zij fier hun wapens: een hoog Gallisch schild en een lang zwaard, zoals dat uit Schulen bij Herk-de-Stad. Meer dan eens was Caesar onder de indruk van de grote hoeveelheid wapens waarover zijn tegenstanders beschikten. Zo vermeldt hij dat de Atuatici bij hun overgave een massa wapens over de muur in de gracht voor de stad wierpen tot een stapel werd gevormd die bijna even hoog reikte als het

hoogste punt van de verdedigingsmuur en de belegeringswal. En nog zou een derde deel in de stad verborgen zijn gebleven.³⁷

De Galliërs beschikten niet over een gemeenschappelijk leger, maar brachten wel samen legers op de been in tijden van oorlog. Dat gebeurde via bondgenootschappen die werden gesloten tussen verschillende stammen. Het leger dat Ambiorix in 54 voor Christus vormde met de Treveri, Nervii en Atuatici, is een voorbeeld van zo'n gezamenlijke militaire macht. Elke stam leverde een contingent, geleid door een eigen bevelvoerder. Het is onduidelijk hoe deze leiders precies werden gekozen, maar waarschijnlijk gebeurde dit tijdens een vergadering waar invloedrijke figuren een sleutelrol speelden. Die keuze hing af van verschillende factoren. Het aanzien van een leider binnen zijn stam, de steun van zijn *clientela*, en de kracht van de bondgenootschappen die hij had weten te smeden, waren wellicht bepalend voor zijn aanstelling. Het vermogen van een stam om voldoende troepen te mobiliseren was ook een belangrijke factor. De machtsverhoudingen tussen de verschillende stamhoofden speelden een grote rol in het bepalen wie de uiteindelijke leiding zou nemen in een gezamenlijke strijdmacht. Leiders zoals Vercingetorix, Ambiorix en Indutiomarus waren dan ook mannen van aanzien en invloed die hun positie wisten te versterken door hun netwerken van bondgenoten en hun militaire inspanningen.

Caesar verschaft geregeld gedetailleerde informatie over het aantal krijgers van de verschillende stammen. Dit was mogelijk dankzij een goede 'inlichtingendienst' en nauwe contacten met lokale stamhoofden, zoals die van de Remi. In 57 voor Christus, net voor de strijd tegen de Belgische stammen, ontving Caesar bijvoorbeeld een gedetailleerd overzicht van de contingenten die door de verschillende stammen zouden worden ingezet. De machtigste stam, de Bellovaci, beloofde maar liefst honderdduizend gewapende mannen, waarvan zestigduizend als elitetroepen werden beschouwd. Andere belangrijke stammen, zoals de Suessiones en de Nervii zouden elk vijftigduizend gewapenden leveren. De Atrebatii, de Ambiani, de Morini, de Menapii en nog enkele andere stammen zouden naar vermogen krijgers leveren, variërend van zo'n tienduizend tot de veertigduizend mannen die de gezamenlijke macht van de Condrusi en Eburones, Caerones en Paemani telde.³⁸ Dit maakte een totaal van driehonderdzesendertigduizend krijgers. Caesar zelf beschikte op dat ogenblik over acht legioenen, een goede veertigduizend manschappen. Regelmatig wordt de vraag gesteld of deze cijfers wel met de werkelijkheid overeenstemmen en niet door Caesar werden overdreven. C. Goudineau oordeelt onder meer op basis van

demografische schattingen dat deze cijfers bij benadering juist zijn.³⁹ Wanneer men het militaire potentieel van de Romeinen en de Galliërs vergelijkt, blijkt dat numerieke superioriteit niet altijd doorslaggevend was. Het Romeinse leger was uitstekend getraind, uitzonderlijk goed georganiseerd en beschikte over een geavanceerde strategie en uitrusting, die hen in staat stelde om grotere maar minder goed gecoördineerde legers te verslaan. Caesar zelf erkende de moed en de militaire vaardigheden van de Galliërs en zijn verslagen van de Gallische oorlogen bevatten passages waarin hij respect toont voor de tegenstanders.

In de tweede en vroege eerste eeuw voor Christus ondergingen de Gallische strijdmethoden een sterke transformatie, met ingrijpende gevolgen voor zowel de bewapening als de militaire strategie. De infanterie en de strijdwapens, die voorheen een dominante rol hadden gespeeld, verloren sterk aan belang ten voordele van de cavalerie. Dit proces wordt benadrukt door de evolutie van het zwaard van de ruiters, dat in lengte met wel twintig centimeter toenam en zich tot een geducht slagwapen ontwikkelde. Vaak was de schede ervan kunstzinnig versierd. Het eerder vermelde Keltische zwaard uit Schulen is hiervan een mooi voorbeeld. De geograaf Strabo van Amasia vermeldt niet zonder reden dat de beste ruiters van de Romeinen bij de Galliërs werd gelicht.⁴⁰ In de eerste en tweede eeuw na Christus genoten onder meer de Tungri, Treveri en Batavi binnen de Romeinse hulptroepen grote faam door hun uitstekende ruiters. De cavalerie, samengesteld uit de aristocratie en hun gevolg, vormde een macht die altijd paraat stond en zonder twijfel goed getraind was. Dit laatste was waarschijnlijk minder het geval bij het voetvolk, dat voornamelijk uit boeren bestond. Deze mannen moesten hun boerderijen verlaten en keerden direct na de strijd weer terug naar hun velden.⁴¹ Dergelijke weinig getrainde infanteristen konden onmogelijk wedijveren met een goed gedrild Romeins leger. Dit had Vercingetorix trouwens goed begrepen toen hij probeerde zijn troepen discipline bij te brengen en rechtstreekse confrontaties met de Romeinen vermeed.

De Galliërs waren zonder twijfel geduchte tegenstanders. Caesar zette dit maar al te graag in de verf, niet in het minst omdat het zijn expeditie nog meer gewicht gaf. Hij liet subtiel doorschemeren dat de militaire operaties in Gallia vol gevaar en onzekerheid waren. De Gallische krijgers wisten namelijk wat het was om te vechten: zij waren voortdurend in oorlog en vielen regelmatig de gebieden van naburige stammen binnen. Had men bij de Galliërs bovendien hetzelfde strategisch inzicht en dezelfde technische vaardigheden op het gebied van oorlogsvoering als de Romeinen gehad, dan zou de oorlog wellicht een heel andere

wending hebben genomen. En zo vatte Vercingetorix, althans volgens Caesar, het Gallische probleem samen: 'Niet door vechten, niet door een echte slag hadden de Romeinen gewonnen, maar door een bepaald manoeuvre en door hun belegeringstechniek, iets waar zijzelf [de Galliërs] niets van afwisten.'⁴²

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Vormgeving omslag Bart Luijten

Omslagbeeld *Ring van Commodus*, Gallo-Romeins Museum Tongeren

Vormgeving binnenwerk Keppie & Keppie

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2026 en Robert Nouwen

ISBN 978 94 014 1195 0 – D/2026/45/148 – NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave zijn uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.